

De vrije wil

GERARD BODIFEE

De

vrije

wil

Sterck & De Vreese

© 2019 Gerard Bodifée | Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Mijke Wondergem
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 90 5615 536 0
NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl
www.bodifee.be

Inhoud

Voorwoord		7
-----------	--	---

DEEL 1 **Zo vrij is de mens**

Hoofdstuk 1	Uit eigen vrije wil <i>Realiteit van de vrijheid</i>	13
-------------	---	----

Hoofdstuk 2	Een keuze voor vrijheid <i>En een kreet uit het ondergrondse</i>	20
-------------	---	----

Hoofdstuk 3	Bezwaren van de wetenschap <i>Bedenkingen en tegenbedenkingen</i>	43
-------------	--	----

Hoofdstuk 4	Een gesprek <i>Over de kunst van het kiezen</i>	70
-------------	--	----

DEEL 2 **Hoe reëel vrijheid kan zijn**

Hoofdstuk 5	Van Epicurus tot Boëthius <i>Menselijke vrijheid en goddelijke voorkennis</i>	93
-------------	--	----

Hoofdstuk 6	Erasmus en Luther <i>Kiezen voor zonde of voor zaligheid</i>	109
-------------	---	-----

Hoofdstuk 7	Spinoza <i>Vrijheid en noodzakelijkheid</i>	117
Hoofdstuk 8	Kant <i>Kritiek van de vrijheid</i>	134
Hoofdstuk 9	Schopenhauer <i>De oerwil en het eeuwige lijden</i>	168
Hoofdstuk 10	Maxwell <i>Een demon in de moleculaire chaos</i>	185
Hoofdstuk 11	Bergson <i>Zeldzaam zijn onze vrije daden</i>	202
Hoofdstuk 12	Carl Hofer <i>Vrijheid van binnenuit</i>	210
Epiloog		227
Appendix		231
Bibliografie		241
Register		251

Voorwoord

Als een probleem na meer dan tweeduizend jaar nadenken niet is opgelost, heeft het dan zin om verder te zoeken? Al sinds de Griekse oudheid, en meer dan ooit in de huidige tijd, schrijven mensen boeken over de vraag of ze een vrije wil hebben. Sommigen geven een negatief antwoord, anderen een positief, zodat nog anderen tot het klare besluit komen dat we het antwoord niet kennen. Dus zoeken we verder. De volharding waarmee de boekenschrijvers bezig blijven, doet vermoeden dat het einde van de reeks niet in zicht is.* Maar heeft het zin? Wat beweegt deze zoekende geesten? Er is al zoveel gefilosofeerd; er moet een verborgen reden bestaan om niet op te geven. Welke?

Met dit boek ligt het jongste product van de reeks zonder einde voor u. Ook nu weer over de oude kwestie: heeft de mens een vrije wil? Verwacht nog iemand een antwoord dat in staat is de vraag weg te nemen? Of een antwoord dat alle andere antwoorden weerlegt? Wat valt er nog te zeggen?

Daarmee zijn nu al twee vragen duidelijk gesteld: hoe reëel is de vrijheid van de wil, en welke zin heeft het nog die vraag te stellen? De eerste vraag vormt het onderwerp van dit boek, in het antwoord op de tweede vraag ligt de verantwoording voor het boek.

Op beide vragen zal ik een antwoord geven. Of de mens een vrije wil heeft, is de vraag die in het eerste deel, en al in het eerste hoofdstuk, ja zelfs al in dit voorwoord, een eenvoudig, helder en gemotiveerd, maar 'tegensprekelijk' antwoord zal krijgen: het standpunt dat ik inneem zal duidelijk zijn,

* Alleen al de voorbije tien jaar verschenen minstens vier dikke compilaties van essays over de vrije wil (Pereboom 2009; Kane 2011; Watson 2013; Timpe, Griffith & Levy 2017), naast tientallen boeken van hoofdzakelijk Amerikaanse auteurs, en een onoverzienbaar aantal artikels in wetenschappelijke tijdschriften.

maar ruimte laten voor discussie. De rest van het boek vult het antwoord aan met argumentatie, uitweiding en geschiedenis.

De andere vraag, waarom mensen eindeloos doorgaan om over dit onderwerp boeken te schrijven, valt me niet moeilijk te beantwoorden. Dit is mijn tweede boek dat handelt over de kwestie van de vrije wil (het eerste, *Ruimte voor vrijheid*, verscheen in 1988). Als ervaringsdeskundige zie ik twee mogelijke verklaringen waarom mensen niet uitgeschreven raken over dit thema. De eerste mogelijkheid ligt voor de hand. Misschien doen we het om de eenvoudige reden dat we niet anders kunnen omdat we geen vrije wil hebben. We zitten in de greep van een dwanggedrag, een onontkoombare compulsie die ons aanzet om te doen wat we doen, of we willen of niet. Een tweede mogelijkheid is dat we wel over de volle vrijheid beschikken om te doen of te laten wat we willen, zodat we zelf bepalen waarover we schrijven, en dat we vervolgens zo vaak boeken schrijven over de vrije wil omdat het probleem zo interessant, belangrijk en geestverheffend is. Er kan, inderdaad, geen twijfel over bestaan dat het onderwerp – dat ligt op het raakvlak van fysica, metafysica, biologie, ethiek, religie en psychologie, en dat belangrijke consequenties heeft voor ons zelfbeeld en voor de principes waarop we de samenleving organiseren – al deze voor de geest zo weldoende eigenschappen bezit. Dat volstaat, wat mij betreft, als motivatie om over de vrije wil na te denken, te discussiëren en te schrijven. Een dwang is er niet. Nergens bespeur ik een reden om aan te nemen dat iets of iemand mij dwingt. Dus doe ik wat ik in alle vrijheid wilde doen, en zo ontstond dit boek.

Daarmee is het antwoord op beide vragen gegeven. Toegegeven, enige toelichting en wat meer argumentatie zijn nodig, en die volgen nog.

Twee delen

Het boek bestaat uit twee duidelijk te onderscheiden delen. Deel 1 heeft een onverbloemd persoonlijk karakter. Hier zet ik mijn standpunt uiteen en verdedig ik het tegen bezwaren die ingebracht kunnen worden. In deel 2 komen de opvattingen van enkele denkers aan bod die over het onderwerp opmerkelijke bijdragen geleverd hebben. De uiteenlopende ideeën heb ik zo objectief mogelijk beschreven, maar de selectie is onvermijdelijk toch weer persoonlijk gekleurd. Zij werd bepaald door de eigen belangstelling of een

zekere voorliefde voor de auteurs, wat niet noodzakelijk eensgezindheid impliceert.

Dank

Hulp was nodig, en daarvoor kon ik rekenen op heel wat vrienden, dierbaren, geestverwanten, en enkele nuttige dwarsliggers. Met hen voerde ik gesprekken en discussies, die vaak verhelderend waren, soms in een labyrint terechtkwamen, maar altijd veel voldoening gaven. Zonder hen had ik dit boek nooit voltooid, en was ik er niet eens aan begonnen. Iedereen opsommen met wie ik boeiende gesprekken voerde, is niet mogelijk, maar enkelen kan ik hier toch noemen.

Allereerst gaat mijn dank naar Pieter Thyssen, fysicus en chemicus aan het Hoger Instituut Wijsbegeerte van de KU Leuven. Hij is mijn onmisbare sparringpartner, even gepassioneerd voor de fysica als ikzelf, en altijd klaar voor een stevige discussie waar dan ook, in Leuven, Lummen of Griekenland. Pieter, we waren het over ongeveer alles oneens, maar de uitwisseling van ideeën heeft mij enorm verrijkt, en de band van vriendschap werd er altijd sterker door.

Onder de vele deelnemers van de colleges in Maastricht wil ik vooral Jacques Van Geel, emeritus hoogleraar kerntechnologie van de TU Delft, en Dré Thewessen, managing director van een vastgoedmaatschappij, noemen. Nog steeds prijs ik me gelukkig dat we de gelegenheid hadden onze gesprekken over fysica, Spinoza, Kant en de moeilijke religieuze problemen voort te zetten op het idyllische Griekse eiland Paros.

Ook nuttig en prettig was het uitvoerige gesprek dat ik had met neurochirurg Geert Spincemaille over het menselijk brein, de meest fascinerende plek in het universum.

Aan Jan Papy, hoogleraar Latijnse literatuur aan de KU Leuven, dank ik dat ik kon beschikken over de teksten van Erasmus en Luther, waaraan ik veel genoegen beleefd heb.

Michel Berger ben ik bijzondere dank verschuldigd voor het zorgvuldig nalezen en corrigeren van het hele manuscript. Altijd deugddoend zijn onze wekelijkse gesprekken.

Veel heb ik geleerd van de interacties met de studenten en andere deelnemers aan de studiedagen in Leuven, de colleges van het Studium Generale in

Maastricht en de seminarreizen naar Griekenland. Al deze activiteiten zetten we voort in de toekomst.

Ten slotte gaat mijn dank naar wie voor mij op de eerste plaats komt: mijn lieve vrouw Lucette, altijd mijn steun en hulp, mijn dagelijkse gespreksge-
note, mijn muze.

Deel 1

Zo
vrij
is de mens

Uit eigen vrije wil

Realiteit van de vrijheid

In de diepere lagen van het bewustzijn, waar geen wetten of regels het leven in bedwang houden, verschuilen zich oude, latente zekerheden. Hier sluimert het nooit wegstervende besef van een oneindige vrijheid. In de verborgen ruimte, waar iemand alleen is met zichzelf, weet hij dat hij vrij is. Daar zegt hij, denkt hij, wil hij wat hij wil.

Buiten is het anders. In de vertrouwde en toch zo weinig begrepen wereld die zich aan de zintuigen toont, gelden beperkingen. Alles verloopt daar in strikte gehoorzaamheid aan de wetten die de kosmos regeren. Van de bewegingen van de zon en de maan aan de hemel tot het stromen van het bloed door de aders van mens en dier, wordt alles geregeld door universele natuurwetten. Er schuilt eenheid in deze wetmatigheid. Dezelfde kracht die de regen doet vallen, houdt de aarde in een baan rond de zon, en drukt de zon samen tot een witgloeiende bol. Aan deze wetten van de natuur is het menselijk lichaam even vastgekleusterd als elk ander object. Alleen in de innerlijke ruimte van het eigen bewustzijn, ver van de dwang die erbuiten wordt uitgeoefend, herkent het ommuurde 'ik' zichzelf. In mezelf ben ik mezelf. Hier weet ik wat ik wil. Hier wil ik wat ik wil. Hier ben ik vrij.

De wereld buiten mezelf wijkt af van wat binnen de werkelijkheid van het eigen gemoed waar en juist is. Het contrast is scherp en vaak pijnlijk, maar sluit wederzijdse invloeden niet uit. De bepalingen die buiten gelden, dringen naar binnen om orde op te leggen aan het vrije spel van wensen en denkbeelden. De vrijheid kan dan worden ingedijkt, maar nooit helemaal weggenomen. Diep genoeg in het bewustzijn, waar het ik zichzelf vindt, is het vrij. Van daaruit neemt het individu zijn initiatieven die in de buitenwereld regels doorbreken om eigen ambities te realiseren. In die activiteit, in de ene zin gericht op orde, in de andere zin gericht op vrijheid, voltrekt zich het le-

ven als een spel van wetten en rechten. De vrijheid van de mens is een recht van de mens, het recht om zichzelf te zijn. Maar vrijheid is ook een plicht. Deze waarheid, die klinkt als een politieke slogan, is in wezen een metafysisch principe, het principe dat de dingen aan zichzelf gelijk moeten zijn. De vrije mens moet zijn vrijheid kunnen beleven.

Vrijheid is een spontaniteit die voorafgaat aan alle wetmatigheid en die de wereld verrassend maakt, origineel, creatief en onuitputtelijk. Vrijheid houdt de wereld in leven. Een vrij bestaan is de enige manier van een bestaan dat levend, evoluerend en innoverend is. Daarom mag het individu zijn vrijheid niet afstaan aan een buitenwereld die haar aan banden wil leggen met politieke of andere middelen, of haar wil ontkennen met filosofische of wetenschappelijke argumenten. Alleen door de vrijheid van het individu te erkennen en te laten begaan, ontkomt de wereld aan het dodelijk lot van een eeuwigdurende slaafse herhaling van zichzelf.

De ordeliëvende maatschappij, die het leven voortdurend in geregelde banen dwingt, kan een bedreiging vormen voor de vrijheid van het individu, maar hoogstens een beperkte. Er zijn altijd ontsnappingswegen, desnoods de eenzame afdaling naar de waarheid vanbinnen waar alles weer mogelijk is. Het echte gevaar komt uit een andere hoek. Een alles objectiverende wetenschap, die wegens haar radicale waarheidsaanspraken van nature al autoritaire trekken vertoont, neemt de rol op zich om het leven in al zijn gedaanten elke vorm van vrijheid te ontnemen. De beroving gebeurt niet door indijking of belemmering, maar door ontkenning. De idee van vrijheid wordt in strijd geacht met feiten die de wetenschap zelf aan het licht heeft gebracht. De argumenten die daartoe worden gebruikt hebben een lange traditie. Sinds de oude Democritus vierentwintig eeuwen geleden op de idee kwam om zich de kosmos voor te stellen als niets meer dan een verzameling bewegende en botsende atomen, heeft dat visioen de natuuronderzoekers nooit meer losgelaten. In de hedendaagse natuurkunde is de opvatting over de aard van de atomen en hun onderlinge interacties complexer, subtieler en ook interessanter dan wat de Griekse filosofen zich daarvan konden voorstellen, maar de gedachte blijft dat de natuur uit elementaire bestanddelen bestaat die samen een systeem vormen dat blind wetmatig functioneert, volgens mechanische wetten, zonder doel of betekenis, zonder vrijheid. Alles wat gebeurt, voltrekt zich noodzakelijk en is in principe voorspelbaar, zo niet exact dan toch statistisch. De idee van vrijheid is dan niet meer

dan een hersenschim, een toestand van het brein die zelf ook, zoals elke andere inhoud van het bewustzijn, uit onvermijdelijke bewegingen van de moleculen binnen het hersenweefsel voortvloeit. Hoe een dergelijke reductionistische en deterministische interpretatie van de natuur een realistische verklaring kan bieden voor wat zich afspeelt in een wereld vol uitbundig, eigenzinnig, onvoorspelbaar, ontembaar leven is de vraag waarop geen antwoord gegeven wordt dat in staat is de vraag weg te nemen. Waarom is er onrust, angst, waarom zoveel wilde passies, hoop en wanhoop in een wereld van niets dan inerte atomen? Hoe zou in een louter door natuurwetten gestuurde kosmos het verlangen naar vrijheid kunnen zijn opgekomen? Hoe zou de realisatie van die vrijheid mogelijk geweest zijn? En de bewuste beleving ervan? Voor de huidige volgelingen van Democritus luidt het antwoord dat de ervaring van vrijheid en bewustzijn ontmaskerd kan worden als een illusie, een leeg product van verbeelding en onwetendheid. Deze overtuiging, die veel ontkent en niets verklaart, wordt vandaag de dag door vele wetenschappers, wellicht een meerderheid, gedeeld.

Waar haalt de wetenschap haar waarheden? Alle wetenschappelijke kennis steunt in laatste instantie op de zintuiglijke waarneming. Wat de zintuigen waarnemen, is de fysische wereld die zich als een objectieve realiteit buiten het subject uitstrekt. Het subject zelf, met zijn innerlijke gewaarwordingen, valt buiten het gezichtsveld van de wetenschap. De bioloog die een plant of dier of mens bestudeert, is geïnteresseerd in anatomische details, fysiologische processen, celstructuren, en alle moleculaire mechanismen die aan de basis van alle levensfuncties liggen. Het levend object zelf bevindt zich meestal in het laboratorium, onder de microscoop of op een dissectietafel, zelden in de natuur, laat staan in de huiskamer. Deze wetenschap, die observeert en analyseert, brengt verborgen oorzaken en verbanden aan het licht en levert prestaties van groot praktisch nut, maar het kan niet verbazen dat zij zich van de werkelijkheid heeft verwijderd. Wat begrijpt zij van wat in een dier of mens *omgaat*? Welk begrip heeft zij van de vrijheid in de mens die zich aan geen natuurwetten laat binden? Welk besef heeft zij van wat met geen zintuig kan worden opgemerkt, maar wat een mens in zijn innerlijk rechtstreeks gewaarwordt, zijn gedachten, zijn aspiraties, zijn redeloze vrije wil?

De moderne biologie steunt verregaand op concepten die zij van de fysica heeft overgenomen. Causaliteit bijvoorbeeld. Het nut dat het principe van causaliteit heeft voor het beschrijven van fysische processen in de anorganische

materie is onmiskenbaar, maar de toepassing ervan in de levende natuur overtuigt niet in dezelfde mate als het succes ervan in de fysica. Dieren en mensen handelen met het oog op een doel, zoals de waarneming en ervaring leren. Toch worden in de biologie, en zelfs in de psychologie, uitsluitend causale verbanden aanvaard als geldige, wetenschappelijke verklaringen voor verrichte handelingen. Niet het doel, niet de intentie, alleen de oorzaak wordt geacht aan de oorsprong van de daad te liggen. Niets gebeurt zonder oorzaak, dat is het fundamentele beginsel waarop de wetenschap steunt, het beroemde 'principe van de toereikende grond', zoals Leibniz het noemde en formuleerde.* Daarmee is de weg ingeslagen naar een radicale ontkenning van de vrije wil. Een daad uit vrije wil is per definitie een acausale daad, niet het onvermijdelijk gevolg van een voldoende oorzaak, waardoor zij uitgesloten moet worden van elk kennissysteem dat zich wetenschappelijk noemt. Tenzij er uitwegen zijn, is dit de doodlopende weg voor het aannemen van de vrije wil.

Valt hieruit dan niet te besluiten dat een uitweg uit het dilemma wel degelijk moet bestaan? Enerzijds toont de vrije wil zich als een ervaringsgegeven, anderzijds levert wetenschappelijke kennis met haar causale verklaringsschema's bewijzen van haar waarde als voorstelling van de werkelijkheid, althans binnen de fysica. De ene waarheid kan de andere niet uitsluiten. Bevrijdende uitwegen bestaan inderdaad en worden hier later verkend (o.a. in hoofdstukken 8, 11 en 12). Wat blijft verbazen is dat zoveel wetenschappers zich afsluiten voor de mogelijkheid om de realiteit van de vrije wil te erkennen zonder tegen de wetenschappelijke orthodoxie te zondigen. Wellicht spelen hier ook andere factoren een rol, zoals een subjectieve of ideologische voorkeur voor een mensbeeld dat zich eerder binnen controleerbare causale schema's laat beschrijven, dan voor het autonome wezen dat zijn eigen lot bepaalt. Sommige wetenschappers kiezen ervoor heel de idee van een vrije wil op veilige afstand te houden, zoals de Amerikaanse fysicus en kosmoloog Kip Thorne. "De vrije wil is een vreselijk moeilijk ding voor een fysicus om mee om te gaan", schreef hij. "Gewoonlijk trachten we dit onderwerp te vermijden. Het werkt verwarrend op allerlei kwesties die anders volkomen helder zouden zijn."**

* Onder andere in zijn *Monadologie* § 31 (Leibniz 2002, p. 124-125).

** Kip Thorne, *Black Holes and Time Warps* (Picador, Londen, 1994), p. 509. Thorne hoopt het probleem van de vrije wil te kunnen negeren om de fysica te redden, maar wordt daarin door